

// Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка :

Серія психологія. – 2017. – №6. - С.47-51.

Демченко Олена Петрівна, кандидат педагогічних наук, доцент,

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи, докторант

Формування суб'єктності соціально обдарованої особистості в культурно-освітньому просторі як умова її соціалізації

Представлено авторський підхід до пояснення культурно-освітнього простору для розвитку соціально обдарованих дітей, визначено його параметри. Обґрунтовано важливість розвитку суб'єктності соціально обдарованої особистості в культурно-освітньому просторі як умови її успішної соціалізації та розгортання потенціалів. Визначено основні ознаки вияву суб'єктності соціально обдарованої особистості як мети й результату створення простору і важливого показника її соціалізованості. За результатами аналізу пілотного дослідження окреслено проблеми в підготовці майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю до створення культурно-освітнього простору.

Ключові слова: соціалізація, обдарованість, соціальна обдарованість, культурно-освітній простір для розвитку соціально обдарованості, суб'єктність, суб'єктність соціально обдарованої особистості.

Формирование субъектности социально одаренной личности в культурно-образовательном пространстве как условие ее социализации

Представлен авторский подход к объяснению культурно-образовательного пространства для развития социально одаренных детей, определены его параметры. Обоснована важность развития субъектности социально одаренной личности в культурно-образовательном пространстве как условия ее успешной социализации и развертывание потенциалов. Определены основные признаки проявления субъектности социально одаренной личности как цели и результата создания пространства. По результатам анализа пилотного исследования определены проблемы в подготовке будущих специалистов психолого-педагогического профиля к созданию культурно-образовательного

пространства для развития социализации социально одаренных детей.

Ключевые слова: *социализация, одаренность, социальная одаренность, культурно-образовательное пространство для развития социальной одаренности, субъектность, субъектность социально одаренной личности.*

The formation of subjectivity socially gifted person in the cultural-educational space as a condition of socialization

Presents the author's approach to the explanation of cultural-educational space for the development of socially gifted children, defined its parameters. Explains the importance of the development of subjectivity socially gifted person in the cultural-educational space as a condition of successful socialization and deployment capabilities. Identifies the main manifestations of subjectivity socially gifted person as the purpose and outcome of creating a space and an important indicator of its socialization. According to the analysis of the pilot study identified problems in the training of future specialists psychological-pedagogical profile to create cultural-educational space.

Key words: *socialization, giftedness, social giftedness, space, cultural-educational space for the development of social giftedness, subjectivity, subjectivity socially gifted person.*

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. У сучасному науково-теоретичному полі достатньо обґрунтовані універсальні моделі, які пояснюють явище обдарованості та її природу, обґрунтовують структуру такого феномену. Проте на рівні освітньо-виховної практики та розгортання життєвого сценарію обдарованих дітей і підлітків вияви здібностей у кожному конкретному випадку індивідуальні й неповторні, реалізація їх потенціалів відбувається по своєрідній траєкторії, для якої характерне співвідношення успіхів і проблем.

Окрім високих досягнень в одному чи декількох видах діяльності достатньо велика частка обдарованих дітей, порівняно з іншими школярами, має труднощі соціально-психологічного плану. Забезпеченню позитивної пропорції в особистісному зростанні обдарованих школярів та подоланні проблем сприятиме

наявність низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких важливе місце займає створення сприятливого культурно-освітнього простору.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Аналізуючи сучасний зарубіжний і вітчизняний психолого-педагогічний дискурс з проблеми обдарованості, зробимо декілька наукових ремарок, в яких покажемо найбільш актуальні для нашого дослідження аспекти вивчення обдарованості.

По-перше, поступово відбувається усунення стереотипу, що обдарованість – це передусім високі розумові здібності та значні досягнення в інтелектуальній сфері. Визнаючи роль інтелекту в сучасному технократичному суспільстві, дослідники (Д.Големан, О.Лебедєв, О.Музика, О.Савенков, Д.Ушаков та ін.) усе частіше зазначають, що талановита людина не завжди може реалізуватися й досягнути життєвого успіху лише завдяки когнітивним чинникам.

По-друге, вчені (Ю.Гільбух, О.Лосієвська, О.Матюшкін, В.Моляко, А.Савенков, Є.Уйтмор, О.Фокіна, С.Харченко, Л.Холлінгзуорт, Е.Циганкова, В.Чудновський та ін.) виділяють специфічні особливості психіки та особистісних якостей обдарованих дітей, акцентують увагу на труднощах у їхньому житті, показують трагізм у долях багатьох з них, указують на негативні наслідки нереалізованості, пояснюють причини схильності до суїциду.

По-третє, дослідницька увага все частіше спрямовується на обґрунтування сприятливих умов для розгортання потенціалів обдарованої особистості та досягнення нею життєвого успіху. Розробляється концепція соціокультурного детермінізму таланту, згідно якої соціум впливає на становлення обдарованості, «санкціонує» її розвиток; сприятливе середовище стимулює розгортання й реалізацію здібностей (Д.Амброс, Р.Перссон, Д.Сімонтон та ін.). Зустрічаємо праці, присвячені вивченню психологічної структури й принципів побудови розвивального освітнього середовища, спрямованого на випереджувальний характер навчання, індивідуалізацію та соціалізацію обдарованої особистості на різних етапах онтогенезу (Д.Корольов, О.Музика, Р.Семенова та ін.).

По-четверте, започатковані наукові пошуки, спрямовані на дослідження проблеми соціалізації обдарованих дітей (Ю.Бабаєва, О.Власова, Н.Завгородня, Н.Лейтес, О.Марінушкіна, А.Мудрик, А.Петровський, Л.Токарева, Л.Туріщева, Г.Френсіс, О.Щелбанова та ін.). У психологічній і педагогічній літературі (Н.Грищенко, І.Корчуганова, О.Музика, В.Чудновський, С.Шандрук та ін.) також розглядається проблема адаптації обдарованих дітей.

Таким чином, спостерігаємо позитивні тенденції: *розширення напрямів дослідження в науковій царині з обдарованості та зміщення акцентів з вивчення природи й сутності обдарованості як феномену на розробку важливих напрямів, пов'язаних з життям і становленням обдарованої особистості.* У той же час зауважимо, що залишаються недостатньо вивченими окремі види обдарованості, зокрема, соціальна. До того ж мало розробленим є аспект, пов'язаний зі створенням культурно-освітнього простору, сприятливого для соціалізації соціально обдарованої особистості, розгортання її потенціалів, самореалізації та досягнення життєвого й професійного успіху.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. У межах статті покажемо необхідність забезпечення в закладі освіти сприятливих умов для соціалізації обдарованих учнів; обґрунтуємо важливість розвитку суб'єктності соціально обдарованої особистості в процесі активної взаємодії з усіма учасниками просторотворення і соціальним, культурним та освітнім оточенням як умови її успішної соціалізації та розгортання потенціалів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціалізація є складним процесом входження людини в суспільство разом з її соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. В процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини; відбувається перетворення природжених рис, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм і цінностей, які існують в суспільстві [5, с.79].

Вважаємо, що, з одного боку, *соціалізація обдарованих дітей і підлітків має загальні закономірності й тенденції, характерні для такої категорії учнів,*

забезпечуючи їм можливість досягнення успіху й самореалізації. У зв'язку з цим апелюємо до наукової розвідки Н.Завгородньої [6], яка пояснює соціалізацію обдарованих дітей як складний, безперервний, багатофункціональний процес, що проходить у взаємодії з навколишнім світом і орієнтує особистість обдарованої дитини на успішність у діяльності, спілкуванні, самосвідомості, самовдосконаленні, саморозвитку; розширення, множення соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом в ім'я його розвитку. У свою чергу, О.Музика [7] зазначає, що розвиток здібностей, вміння знаходити діяльності для отримання визнання серед можливих варіантів, які пропонує життя, є тим загальним, що підвищує адаптивність людини в соціальному середовищі, забезпечує соціалізацію й соціальну адаптацію особистості та її розвиток у суспільстві.

За висновками О.Власової, базовими характеристиками соціально успішної й обдарованої особистості виступають її гуманність (орієнтованість на людей), мудрість (широкі знання та креативність), автономність і суб'єктність, мужність та помірність, а також справедливість і трансцендентність як орієнтація людини в соціальній поведінці на моральні норми культури, духовний розвиток, які в сукупності забезпечують реалізацію широких соціальних інтересів як особистості, так і інших людей [2, с. 235].

Отже, успішна соціалізація обдарованої особистості сприятиме задоволенню її соціально зумовлених потреб, які є важливими для досягнення нею життєвого успіху: в спілкуванні, мирному співіснуванні з іншими членами соціуму, соціальній можливості вибору параметрів самореалізації, об'єктивних передумовах для досягнення самостійно поставленої мети, досягненні суспільного престижу, владі для поширення сфери зовнішньої свободи тощо.

З другого боку, *входження обдарованих особистостей у складну систему соціальних відносин зумовлюється наявністю в них неповторного «набору (ансамблю)» і високого рівня здібностей, які лежать в основі обдарованості.* Тобто діти з певним видом обдарованості (інтелектуальної, академічної, технічної, художньої, соціальної тощо) по-своєму реагують на зовнішні обставини, реагують на комунікативні ситуації, розв'язують проблеми, пов'язані

із спілкуванням. Вони мають неоднакову потребу у взаємодії з іншими (однолітками й дорослими) й різні цілі входження в комунікативний процес.

Загальновідомо, що розвиток здібностей відбувається у відповідній діяльності, яка є особливо значимою для реалізації особистості з конкретним видом обдарованості. Актуальною для нас є думка Г.Андрєєвої [1], що для соціалізації особистості є важливими три сфери: діяльність, спілкування й самосвідомість. Дослідниця наголошує не лише на важливості засвоєння людиною соціального досвіду, а й на її активності, здатності до перетворень, просування на якісно новий рівень. Для інтелектуально, художньо, технічно, спортивно обдарованих дітей на перший план виходить відповідний вид діяльності, в ході якого розгортаються їхні потенціали. Спираючись на позицію Г.Андрєєвої, зазначимо, що в процесі соціалізації дітей названих видів обдарованості, спілкування обов'язково має бути присутнім. Воно є важливим, але не основним для досягнення високих успіхів і реалізації здібностей.

На відміну від інших, для соціально обдарованих особистостей спілкування виконує дві однаково важливі функції: як специфічний вид діяльності (аналогічно до навчальної наукової, спортивної, художньої діяльності), в якому відбувається розвиток соціальних здібностей; як власне спілкування (суто взаємодія з іншими людьми, комунікативний акт). Тобто воно є домінуючим, а не вторинним та забезпечує умови не лише для їх соціалізації, а й для розгортання потенціалів і формування компонентів соціальної обдарованості (соціальних здібностей, соціального й емоційного інтелекту, соціальної креативності, соціальної компетентності тощо).

З огляду на це, проблему розвитку здібностей соціально обдарованих дітей необхідно розробляти в взаємозв'язку з їх соціалізацією в ході включення у спілкування як особливо актуальний і значимий для них вид діяльності. З цією метою необхідно змодельовати й створити спеціальні умови, які в сукупності утворять культурно-освітній простір. Узявши за основу формування авторського підходу погляди дослідників (А.Бондаревської, О.Кондратьєвої, О.Смолінської та ін.), *культурно-освітній простір для розвитку соціальної обдарованості*

експлікуємо як інтегративний/**поліморфний** соціально-педагогічний конструкт, що об'єднує різнорівневі соціально-культурні та навчально-виховні умови, природні й спеціально змодельовані, педагогічно структуровані й упорядковані, та комплекс можливостей, які сприяють формуванню суб'єктності соціально обдарованої особистості як у процесі інтеріоризації гуманістичних і національних цінностей, розвитку соціального інтелекту й соціальних здібностей, досягнення високих успіхів у соціономічних видах діяльності та задоволення екзистенційних потреб, так і в ході якісного перетворення соціальної дійсності та різнорівневої взаємодії з усіма суб'єктами простору.

До *домінантних параметрів*, на які потрібно орієнтуватися в процесі моделювання культурно-освітнього простору відносимо: системність, багаторівневність і структурованість; поєднання природних і педагогічно змодельованих умов; педагогічна корельованість стихійності й перманентності впливів; употужнення інтеріоризованості всіх підструктур і компонентів; подієва насиченість і емоційна забарвленість; включеність у регіональний контекст і оптимальна протяжність; високий коефіцієнт соціо-культурно-освітньої щільності; оптимальна імерсивність; інтерактивність і педагогічний альянс усіх суб'єктів простороутворення з домінуванням позитивної динаміки суб'єктності соціально обдарованості особистості.

Авторське бачення феномену культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості та його параметрів розробляється на засадах особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів до побудови педагогічних систем. Розглядаючи освітній простір у ракурсі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, маємо на увазі всіх учасників просторотворення та взаємодію в площинах: середовищ і особистостей. До суб'єктів створення культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості входить широке коло осіб, які повинні активно взаємодіяти з середовищем: педагоги закладу освіти, батьки, представники органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, працівники соціальних служб і творчих об'єднань, члени громадських організацій і благодійних фондів тощо. Усі вони повинні стати учасниками просторотворення

в регіональному контексті й вибудувати його «архітектуру», використовуючи, структуруючи, впорядковуючи та збагачуючи умови середовища. До того ж наголосимо, що культурно-освітній простір є не лише об'єктом педагогічної діяльності (проектування, моделювання, створення, употужнення, корекції), а й суб'єктом.

Вважаємо, що одним з головних суб'єктів культурно-освітнього простору є соціально обдарована особистість, формування *суб'єктності* якої в процесі взаємодії з усіма його підструктурами, елементами та суб'єктами, є метою створення такого простору. В авторській позиції важливий акцент робимо саме на суб'єктності особистості з ознаками соціальної обдарованості, виходячи з характеристики й структури як одного, так і другого феноменів.

Услід за дослідниками (К.Абульхановою, О.Власовою) вважаємо, що формування суб'єктності буде також одним з показників соціалізованості та самореалізованості людської особистості в цілому, в контексті наших досліджень – соціально обдарованої.

Щодо пояснення «суб'єктності» апелюємо до В.Сластьоніна, який під цим терміном розумів центральне утворення людської суб'єктивності, складну інтегративну характеристику особистості, що відображає її активно-вибіркове, ініціативно-відповідальне, перетворювальне відношення до самого себе, діяльності, людей, світу та життя в цілому [10, с. 265]. На думку вчених [9], формування суб'єктності та відповідної їй активності пов'язується з успішністю людини в різних аспектах соціальної адаптації та діяльності, у тому числі професійній. Суб'єктність формується в усіх видах діяльності та виявах активності, а найбільше в ході спілкування і в соціономічній сфері.

Дефінітивний аналіз соціальної обдарованості показує, що науковці, пояснюючи цей феномен, роблять акцент на суб'єктності обдарованої особистості. Так, на думку О.Власової [3], соціально обдарована особистість має стійку потребу та значний дієвий потенціал для здійснення активних перетворень у соціальному середовищі, об'єктами яких може бути як конкретна особистість, так і спільнота. Соціальна обдарованість розгортається в сфері

«людина – світ соціальний», де провідними є суб'єкт-суб'єктні зв'язки та закономірності відносин. За висновками Т.Кисельової [8], в розгортанні потенціалів обдарованості такого виду важливе значення відіграє сама людина, її активність, спрямованість, система цінностей, що забезпечують розвиток здібностей і визначають, наскільки буде реалізована соціальна обдарованість.

Соціально обдарована особистість має можливість самореалізуватися в умовах культурно-освітнього простору, а також, змінюючись сама, впливати на його параметри. Суб'єкт не просто реагує на комунікативну ситуацію, яка виникає у процесі взаємодії з елементами простору, а розв'язує її. Залежно від того, на якому рівні сформовані компоненти соціальної обдарованості (соціальна мотивація, соціальний і емоційний інтелект, соціальні здібності тощо), умови сприймаються й змінюються по-різному: можуть узгоджуватися з внутрішнім світом дитини чи не узгоджуватися, бути цікавими або нецікавими, прийнятими чи неприйнятними, впливати на мотивацію та активність чи ні, викликати позитивну чи негативну реакцію тощо. Тому при всій конкретності, визначеності культурно-освітнього простору, що забезпечується наявністю стійких зв'язків між його елементами, способів поведінки особистості може бути декілька. Це залежить не тільки від об'єктивних елементів, включених до неї, а й від самого суб'єкта (соціально обдарованої особистості): його мотивації, морально-вольових якостей, знань, досвіду, ступеня свободи.

Виходячи з досліджень суб'єктності (С.Рубинштейн, В.Сластьонін, В.Татенко) та соціальної обдарованості (О.Власова, Т.Кисельова), вважаємо, що *суб'єктність соціально обдарованої особистості* в умовах культурно-освітнього простору виявляється у високому рівні соціальної мотивації, стійкій потребі до спілкування, участі в громадському й політичному житті; постійній готовності до перетворювальної діяльності в соціальному середовищі; самостійності суджень, незалежності, ініціативності, рішучості, наявності власної позиції й оригінального стилю поведінки в ході розв'язання соціально-комунікативних завдань. Вона також передбачає здатність соціально обдарованої особистості до:

- усвідомленої постановки та визначення ієрархії цілей, пов'язаних із спілкуванням, управлінням людьми;

– прогнозування, передбачення, стратегічного мислення й накреслення програми дій, визначення декількох варіантів розв'язання комунікативних ситуацій;

– розробки стратегії та тактики реалізації планів, оперативного внесення змін в процесі їх виконання;

– мобільного реагування на труднощі й пошуку способів їх подолання, швидкого прийняття рішень у нестандартних ситуаціях;

– систематичного пізнання себе й інших людей, вивчення соціальних умов, аналізу і виявлення тенденцій, причин;

– активної перетворювальної взаємодії з усіма суб'єктами й компонентами простору;

– робити моральний вибір у суперечливих аксіологічно-комунікативних ситуаціях, брати відповідальність за прийняті рішення;

– самоорганізації, саморегуляції й рефлексії [4, с.86].

У ході започаткованого нами дослідження було проведено пілотне опитування майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю, студентів ГНПУ ім.О.Довженка (вчителів, практичних психологів, соціальних педагогів), з метою виявлення рівня їхньої підготовленості до створення культурно-освітнього простору, сприятливого для соціалізації соціально обдарованих дітей у цілому та розвитку їхніх здібностей зокрема. Аналіз отриманих результатів виявив низку проблем, серед них:

– Домінування серед учасників експерименту (84,2%) позиції, що *в фокусі особливої уваги педагогічних працівників у сучасному закладі освіти повинні бути передусім діти з обмеженими можливостями здоров'я, в тому числі й з інвалідністю*. Як стверджують опитані, такі учні вважаються найбільш уразливою соціальною групою, яка насамперед потребує соціально-психологічної підтримки і супроводу.

– Достатньо велика частка опитаних (68,8%) *слабо орієнтується в*

проблемах, які виникають в обдарованих учнів, вважаючи їх цілком успішними та не диференціюючи як категорію дітей з особливими освітніми потребами. Відповідно вони стверджують, що в роботі з такими школярами потрібно надавати перевагу розвитку їхніх здібностей, а не допомозі в подоланні труднощів, які виникають у спілкуванні обдарованих особистостей з однолітками й дорослими.

– Лише незначна кількість респондентів (14,8%) все-таки усвідомлюють складність становлення обдарованої особистості. Проте вони не вказали на дезадаптованість і низький рівень соціалізованості як проблеми, на які потрібно звертати увагу в процесі психолого-педагогічного супроводу обдарованих дітей. *Серед труднощів, що виникають у обдарованих учнів у школі, вони назвали переважно ті, які пов'язані з навчанням:* зорієнтованість навчальних програм на середнього учня, домінування пояснювально-ілюстративного типу навчання, перевага репродуктивних методів над проблемними, недостатня кількість гуртків і факультативів, занепад діяльності позашкільних навчальних закладів наукового-технічного спрямування тощо. До того ж, вони вважають обдарованих дітей «незручними», оскільки ті задають багато запитань і створюють учителям додаткові проблеми на уроці, забирають час і відволікають від розкриття теми.

– Досліджувані *переважно відносять роботу з обдарованими учнями, знову ж таки, маючи на увазі інтелектуально обдарованих особистостей, до сфери діяльності вчителів-предметників.* Відповіді респондентів щодо того, хто повинен організовувати й координувати організацію освітнього процесу обдарованих учнів, розподілилися наступним чином: учителі-предметники (36,4%); дирекція закладу, зокрема, заступник директора з навчально-виховної роботи (27,3%); класні керівники (15,9%), практичні психологи (11,4%), соціальні педагоги (9,0%).

– Респонденти *недостатньо орієнтуються в змісті й напрямках психолого-педагогічної допомоги обдарованим дітям і підліткам в закладі освіти.* Приблизно половина опитаних студентів (45,5%) дала загальні відповіді на поставлене запитання щодо завдань педагогічного колективу в роботі з

обдарованими («Створення умов для всебічного розвитку обдарованих»). Решта обмежила діяльність з обдарованими дітьми до якогось одного напрямку: діагностики здібностей і нахилів (20,4%); співпраці з їхніми сім'ями (18,2%) тощо. Решта учасників експерименту (15,9%) зазначили, що в закладі освіти повинна бути створена цілісна система роботи, в основі якої психолого-педагогічний супровід обдарованих учнів. Проте, вони не змогли детально пояснити, в чому полягає суть і специфіка такого виду педагогічної діяльності.

– У переважній більшості опитаних студентів (76,4%) *обдарованість асоціюється з високим коефіцієнтом інтелекту й успіхами в навчанні*. Серед видів обдарованості частина респондентів (18,2%) також називали художню й спортивну. Високі здібності в сфері спілкування, лідерські й організаторські здібності лише окремі опитані (5,4%) диференціювали як окремий вид обдарованості.

Підсумовуючи окреслені проблеми, констатуємо недостатню обізнаність майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю з проблемами обдарованих дітей та низький рівень налаштованості на роботу з ними. Визначаючи суб'єктність у роботі з обдарованими дітьми, опитані не зовсім правильно розставили акценти, відводячи в процесі психолого-педагогічного супроводу практичним психологам і соціальним педагогам найменшу роль.

Висновки. Отже, системотвірним елементом культурно-освітнього простору є активність самої соціально обдарованої особистості (її поведінка) як суб'єктивна складова, яка представлена в умовах простору низкою внутрішніх спонукань, індивідуально-психологічними та особистісними властивостями, діяльнісними характеристиками. Завдяки активності особистості, її цілям і прагненням, а також способам і засобам їх реалізації стає можливим окреслення того кола елементів середовища, яке утворює простір. Педагог актуалізує чи створює умови та елементи культурно-освітнього простору, які стимулюють соціально обдаровану дитину, але її поведінкова реакція, дії, судження, вчинки мають бути результатом власної ініціативи, бажання, вибору. **Перспективним напрямом** для наукових досліджень вважаємо розробку системи підготовки

майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю до створення культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості дітей.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., доп. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 363 с.

2. Власова О.Є. Акмелогічна культура особистості як суб'єкта праці й спілкування // Психологія і особистість. – 2015. – № 2 (8). – Ч. 1 – С. 230-242.

3. Власова О. Чинники розвитку соціального потенціалу особистості / О.Власова // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С.55-63.

4. Демченко О.П. Суб'єктність соціально обдарованої особистості в культурно-освітньому просторі / О.П.Демченко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. – Випуск 12. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С.78-90.

5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери [Текст] / за заг. ред. проф. І.Д.Звереві. – 2-ге видання. – К., Сімферополь : Універсум, 2013. – 536 с.

6. Завгородня Н.М. Педагогічні умови соціалізації обдарованих учнів у навчально-виховному середовищі загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук за спеціальністю 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Ніна Миколаївна Завгородня ; Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2006. – 22 с.

7. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О.Моляко, О.Л.Музики. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – 320 с.

8. Киселева Т.Г. Рефлексивно-аксиологический подход к исследованию социальной одарённости / Т.Г. Киселева // Ярославский педагогический вестник. – 2014. – № 2. – Том II. – С.78-83.

9. Осницкий А. К. Структура и функции регуляторного опыта в развитии субъектности человека / А. К. Осницкий // Субъект и личность в психологии саморегуляции. – М.-Ставрополь : Изд-во ПИ РАО-СевКавГТУ, 2007. – С. 238.

10. Слостенин В. А. Педагогика : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Слостенин. – М. : Академия, 2002. – 576 с.